

RECHT VAARDIG MAKING

Heroverweging van Paulus' visie

STEPHEN WESTERHOLM

GROEN

Inhoud

Inleiding dr. M. Klaassen	7
Vooraf	11
1. Het gevaar van het moderniseren van Paulus	15
2. Een joodse leer?	38
3. Zijn 'zondaars' echt zó zondig?	51
4. Gerechtvaardigd door het geloof	66
5. Niet door werken van de wet	90
6. De rechtvaardiging en de 'rechtvaardigingstheorie'	102
7. In een notendop	110
Index van schriftplaatsen	115

Inleiding

Hoe komt een zondig mens in het reine met een rechtvaardige en heilige God? Eeuwenlang is dat als een van de kernvragen gezien waar het in de Schrift om draait. Het was met name Maarten Luther die vanuit zijn eigen geestelijke worsteling het bevrijdende antwoord vond in de leer van de rechtvaardiging van de goddeloze. De protestantse traditie is Luther hierin gevolgd. Maar op deze 'lutherse' lezing van de geschriften van Paulus is in de 20ste eeuw in toenemende mate kritiek gekomen. Zei Paulus wel wat Luther erin las? Bijbelwetenschappers begonnen kritische kanttekeningen te plaatsen bij de visie op de rechtvaardiging zoals die in het spoor van de reformatoren overgeleverd was. Deze visie kwam er min of meer op neer dat mensen schuldig staan voor Gods aangezicht en Zijn oordeel verdienen, maar dankzij het verlossingswerk van Christus vrijgesproken worden van hun schuld en door God als 'rechtvaardig' aangemerkt worden.

Verschillende bijbelwetenschappers meenden echter dat veel vooronderstellingen van dit traditionele perspectief niet deugden. Zo stelde E.P. Sanders dat het beeld van Paulus die ageerde tegen een jodendom als religie van verdienstelijke werken niet klopte. Hij meende dat het jodendom ten tijde van de tweede tempel (in Paulus' tijd) wel degelijk een religie van genade was en dat er veel meer continuïteit was tussen Paulus en het joodse denken van zijn dagen. Maar waarom ageert Paulus in zijn brieven dan zo tegen 'werken van de wet'? Dit was niet – zoals altijd gemeend was – vanwege zijn afkeer van 'werkgerechtigheid', maar vanwege het nationalistische misbruik ervan door joden die zich lieten voorstaan op de typische kenmerken van hun joodse identiteit, zoals besnijdenis en sabbat (want zo moeten 'werken van de wet' verstaan worden volgens degenen die Sanders analyse deelden).

‘rechtvaardiging’ bij Paulus en argumenten aangereikt krijgt waarom de nieuwere lezingen van Paulus op een aantal punten niet deugen. Westerholm laat zien dat Paulus’ pessimistische antropologie en radicale zondeleer de basis vormen van zijn overtuiging dat elk mens onder de toorn van God staat en eerst en vooral redding nodig heeft. De rechtvaardigingsleer laat niet alleen zien waarom dat nodig is, maar ook hoe dat mogelijk is. Met name in het vierde hoofdstuk van deze bundel maakt hij glashelder inzichtelijk waar nieuwere perspectieven de mist ingaan. De reden hiervan is een misverstaan van het cruciale begrip ‘gerechtigheid van God’. Dit slaat niet – zoals de bekende nieuwtestamenticus N.T. Wright keer op keer betoogt – op Gods ‘verbondstrouw’ maar op datgene wat God van ons eist (en wat wij niet kunnen opbrengen). Dat is de sleutel om de rechtvaardiging te verstaan: omdat wij niet doen wat we moeten doen, staan we schuldig en is er een fundamentele ingreep van God nodig om zondaren weer in een rechte verhouding met Hem te krijgen. Deze achtergrond maakt duidelijk waarom rechtvaardiging primair een soteriologisch begrip is (betrekking heeft op de menselijke verlossing) en waarom een lezing die vooral aandacht vraagt voor de ecclesiologische kant (‘wie horen er bij het volk van God’) beslist tekortdoet aan Paulus’ intentie.

Deze studie van Westerholm biedt een toegankelijk en lezenswaardig correctief op nieuwe lezingen van Paulus’ rechtvaardigingsleer en laat het waarheidselement zien van de ‘lutherse’ lezing van Paulus. Dat is hard nodig in een tijd waarin populaire schrijvers als de genoemde N.T. Wright door velen gelezen worden. Wat mij betreft is dit boekje verplichte kost voor alle predikanten, theologisch studenten en geïnteresseerde gemeenteleden die willen weten wat rechtvaardiging inhoudt of die in verlegenheid zijn geraakt door alternatieve visies. Westerholm toont aan dat het ‘klassieke’ perspectief nog steeds overtuigende papieren heeft. En aangezien Luthers vraag hoe een schuldig mens in het reine komt met God nog steeds even waar en fundamenteel is als in de 16de eeuw, is de betekenis van dit boekje evident.

dr. M. Klaassen, Arnemuiden, mei 2018

Vooraf

Degenen onder ons die niet alleen de brieven van Paulus met de paplepel hebben ingegoten gekregen, maar die ook geleerd hebben die brieven op een bepaalde manier te lezen, doen er goed aan om ook eens te luisteren naar mensen die Paulus op een andere manier lezen. Wij leren het meest, zo blijkt, van degenen van wie wij verschillen. Zij merken misschien dingen op die wij over het hoofd zien. Er zijn misschien dingen die wij verkeerd opvatten en die zij wél goed zien. En zelfs als wij ervan overtuigd zijn dat zij het mis hebben, dan zorgt het stellen van nieuwe vragen ervoor dat wij bekende teksten met meer aandacht gaan bestuderen, en krijgen wij meer waardering voor de mensen die, door Paulus zorgvuldig te lezen, tot inzichten zijn gekomen die wij klakkeloos voor waar aannamen.

In dit boekje ga ik als het ware in gesprek met theologen die nieuwe vragen hebben gesteld, en nieuwe antwoorden hebben gegeven, met betrekking tot de bekende teksten waarin Paulus spreekt over de rechtvaardiging. Veel mensen hebben zich laten overtuigen door hun interpretaties, maar zelf ben ik, doordat ik deze teksten aandachtiger ben gaan bestuderen, de beweringen van de revisionisten juist in twijfel gaan trekken; ik probeer hier uit te leggen waarom. De huidige generatie theologen is, wat betreft het lezen van Paulus, in feite nooit in aanraking gekomen met andere manieren om zijn geschriften te lezen dan die volgens de recentere opvattingen. Ik ben ervan overtuigd dat zij, als zij dit boekje lezen, zullen ontdekken dat oudere exegeten aspecten van de teksten zagen die zij nog over het hoofd hebben gezien, of met hun exegese Paulus meer recht hebben gedaan. Als ze uiteindelijk toch loyaal blijven aan nieuwere zienswijzen, zullen ze misschien beter begrijpen welke uitdaging de mensen die als eersten met hun interpretatie kwamen, zijn aangegaan.

Ik wil benadrukken dat de aandacht in dit onderzoek beperkt blijft tot het thema van de rechtvaardigmaking bij Paulus en, nog specifieker, tot recente revisionistische gedachten over hoe zijn teksten daarover al dan niet moeten worden opgevat. Onderwerpen die niet worden besproken, worden niet als onbelangrijk beschouwd, of als minder belangrijk dan het onderwerp dat hier wordt behandeld; maar het zou eerder verwarrend dan verhelderend zijn voor wat Paulus zegt over de rechtvaardiging als we zouden proberen andere kanten van zijn opvattingen op te nemen in de betekenis van *deze* term. De rechtvaardiging is één manier waarop Paulus de verlossing van de mens beschrijft; wat hij te zeggen heeft is belangrijk voor dat onderwerp, maar het blijft slechts een van de aspecten. En hoewel het, onvermijdelijk, verbonden is met andere thema's in de paulinische theologie, gaat het er mij hier om dat er licht wordt geworpen op datgene wat zijn woorden met betrekking tot de rechtvaardiging bijdragen aan die theologie.

Het is mijn bedoeling dat in dit boek eerder werk dat ik gedaan heb wordt bijgewerkt en breder toegankelijk wordt gemaakt. Daarbij put ik vrijelijk, met toestemming van de uitgevers, uit eerdere studies: 'Justification by Faith Is the Answer: What Is the Question?' (*Concordia Theological Quarterly* 70 [2006]: 197-217), en met name *Perspectives Old and New on Paul: The 'Lutheran' Paul and His Critics* (Grand Rapids: Eerdmans, 2004). Hoofdstuk 3 is gebaseerd op een lezing gehouden tijdens de jaarlijkse bijeenkomst van de *Society of Biblical Literature* in Boston (november 2008).

Ik wil Todd Still en Monica Westerholm bedanken voor het zorgvuldig doorlezen van een eerdere versie van deze studie en hun nuttige opmerkingen daarbij. Zij zijn natuurlijk niet verantwoordelijk voor de zienswijzen en opvattingen in dit boek, maar ze hebben mij zeker geholpen mijn betoog helderder te verwoorden.

Dit boek draag ik op aan mijn dochter Jessica en haar man. Jessica is opgegroeid met Paulus en onderwezen in Paulus, maar iedereen die denkt dat het dan niets bijzonders is dat ze

met een Paulus is getrouwd, heeft hun verhaal niet gehoord.
Moge de zegen van Hem Die hen op een bijzondere manier
bij elkaar heeft gebracht, rusten op hun huwelijk en op hun
leven voor Hem.

HOOFDSTUK 1

Het gevaar van het moderniseren van Paulus

Sir Edmund Hillary heeft behalve de Mount Everest nog veel andere bergen beklommen. Neil Armstrong heeft veel stappen gezet die hem niet op de maan brachten. Krister Stendahl heeft ook andere artikelen geschreven dan 'The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West'. Maar dat interesseert niemand. Als men zich Hillary, Armstrong en Stendahl tegenwoordig nog herinnert, dan is dat vanwege één kort moment waarop zij in de schijnwerpers stonden.

Zeker, de wereld van Stendahls roem is heel wat beperkter dan die van Hillary of Armstrong. Maar onder nieuwtestamentici is zijn artikel over het 'introspectieve geweten'¹ een van de bekendste, meest invloedrijke artikelen die in de 20ste eeuw zijn geschreven. Het was bedoeld om voor Paulus te bereiken (en algemeen wordt aangenomen dat dit ook is gebeurd) wat Henry Cadbury wilde bereiken voor de Evangelisten toen hij *The Peril of Modernizing Jesus* schreef.² Als je Paulus wegtilt uit zijn 1e-eeuwse context, dan misvorm je hem. En de 'ouden', tot wie we Paulus moeten rekenen, waren klaarblijkelijk niet geneigd tot zelfonderzoek. Volgens Stendahl

1 'The Apostle Paul and the Introspective Conscience of the West', *Harvard Theological Review* 56 (1963): 199-215; hier aangehaald zoals opgenomen in Krister Stendahl, *Paul among Jews and Gentiles and Other Essays* (Philadelphia: Fortress, 1976), 78-96. Andere stukken in het laatstgenoemde boek vertegenwoordigen 'zekere stappen in de richting van een interpretatie van Paulus die ontstaan is uit' het genoemde artikel (v). Hierna put ik ook daaruit wanneer ik Stendahls standpunt weergeef. Genoemde paginanummers in de tekst van dit hoofdstuk verwijzen naar dit boek.

2 Henry J. Cadbury, *The Peril of Modernizing Jesus* (New York: Macmillan, 1937).

was het Augustinus, niet Paulus, die 'het dilemma van het introspectieve geweten verwoordde', en 'het is goed mogelijk dat hij een van de eersten was' die dat deed (83). 'Zijn *Confessiones* is het eerste grote document in de geschiedenis van het introspectieve geweten. De augustijnische lijn loopt naar de Middeleeuwen en bereikt een climax in de boeteworsteling van een augustijner monnik, Maarten Luther' (85). Zelfonderzoek, bij 'hen die deze praktijk ernstig namen', veroorzaakte pijn in het geweten; door deze pijn in het geweten gingen zulke mensen in wanhoop vragen: "Hoe vind ik een genadige God?" Het is in reactie op *hun* vraag, "Hoe kan ik een genadige God vinden?" dat Paulus' woorden over een rechtvaardiging in Christus door het geloof, en zonder de werken van de wet, op het toneel verschijnt als het bevrijdende en verlossende antwoord' (83).

Maar hun vraag was niet de vraag van Paulus. Het ging Paulus om 'de plaats van de heidenen in de kerk en in het plan van God' (84). Daarom (zo beweert Stendahl) 'heeft het Westen eeuwenlang ten onrechte gedacht dat de bijbelschrijvers ingingen op problemen die ongetwijfeld wel de onze zijn, maar waarvan zij zich nimmer bewust zijn geweest' (95). 'Terwijl het Paulus ging om de mogelijkheid dat heidenen werden opgenomen in de Messiaanse gemeenschap, worden zijn uitspraken nu gelezen als antwoorden op de zoektocht naar zekerheid over verlossing van de mens uit een algemeen menselijk probleem' (86). Stendahl schreef later een samenvatting van zijn verschillen met Ernst Käsemann, zijn bekendste en scherpste criticus: 'De eerste vraag is of Paulus *zijn* betoog over de rechtvaardiging bedoelde als antwoord op de vraag: hoe moet ik, Paulus, aankijken tegen de plaats die mijn zending tot de heidenen heeft in het plan van God, en hoe moet ik verdedigen dat de heidenen deelhebben aan Gods beloften? of dat hij het bedoelde als antwoord op de vraag die ik beschouw als nieuwer en westers: hoe vind ik een genadige God?' (131).

Hoe wij aankijken tegen Paulus' stelling dat men wordt 'gerechtvaardigd door het geloof, niet door werken van de wet', hangt, in elk geval ten dele, af van de vraag waar het in ons denken over gaat. Zowel de vraagstelling als het antwoord van Stendahl – niet 'Hoe kan een zondaar een genadige

God vinden?’ maar ‘Hoe kunnen heidenen ingang vinden bij het volk van God?’ – is voor velen axiomatisch geworden.³

En, net als een aantal andere axioma's die nieuwtestamentici lief zijn, bevat ook dit een kern van waarheid. De eerste volgelingen van Jezus waren Joden. Paulus werd 'geroepen' om 'de apostel van de heidenen' te zijn (Rom. 1:1; 11:13). De vraag hoe heidense bekeerlingen met Joodse gelovigen konden worden verenigd in dezelfde geloofsgemeenschap leidde tot verschillende reacties van verschillende vroege kerkleiders. Sommigen vonden dat heidense gelovigen jood moesten worden door middel van de besnijdenis, en als joden moesten leven door zich te houden aan joodse voedselwetten, de sabbat enzovoorts. Paulus ging voorop in het verzet tegen die mensen en hun opvattingen. De 'rechtvaardiging' werd een centraal thema in zijn brieven, in eerste instantie in reactie op dit debat. Dit alles moet een zorgvuldige lezer van het Nieuwe Testament toch wel toegeven.

3 Stendahls scherpe antithese tussen waar het Paulus om gaat wanneer hij spreekt over de rechtvaardiging (hoe heidenen worden opgenomen in Gods volk) en 'latere', 'westerse' opvattingen over de bedoeling van Paulus (hoe zondaren een genadige God kunnen vinden) werd veelvuldig gehoord in de beginstadiën van het debat dat was losgemaakt door 'het nieuwe perspectief op Paulus'. Genoemd debat is echter aanbeland op een punt waar, in elk geval in sommige gevallen, verschillen worden beschreven als accentverschillen in plaats van als tegenstellingen. Let bijvoorbeeld op het volgende citaat van James D.G. Dunn, 'The New Perspective: Whence, What, and Whither?' in Dunn, *The New Perspective on Paul: Collected Essays* (Grand Rapids: Eerdmans, 2005), 1-88, hier 87: 'Paulus' uiteenzetting van de rechtvaardiging door het geloof, en niet uit de werken, ontstond binnen de context van zijn zending tot de heidenen, en als de verdediging van iets wat voor hem van fundamenteel belang was: dat het Evangelie voor allen was, net zo goed voor heidenen als voor Joden, zonder dat van heidenen geëist werd dat ze proseliet werden of een joodse levensstijl aannamen. Het erkennen hiervan is *niet* hetzelfde als het fundamentele feit ontkennen of bagatelliseren dat niemand voor God kan bestaan behalve door Gods vergevende, rechtvaardigende genade.' Zo schreef ook N.T. Wright onlangs dat het 'nieuwe perspectief' benadrukt 'dat Paulus, elke keer wanneer hij het over de rechtvaardiging heeft, tegelijkertijd lijkt te spreken over de insluiting van de heidenen', maar er 'meestal' niet in slaagt om te laten zien 'hoe dit aansluit op de traditionele visie dat hij het heeft over hoe zondaren weer voor God kunnen bestaan' (*Paul in Fresh Perspective* [Minneapolis: Fortress, 2006], 36).

Het probleem ligt vooral in datgene wat Stendahl ontkent; en ironisch genoeg kwam het juist door het moderniseren van Paulus dat Stendahl zijn suggestie ingang deed vinden dat anderen, niet hij, Paulus hadden gemoderniseerd. In onze gesecculariseerde tijd zijn ongetwijfeld eerdere vraagstukken over de relatie tussen de mens en God naar de achtergrond verdronken – of zelfs volkomen onbegrijpelijk gemaakt. Daarentegen is in onze multiculturele maatschappij aanvaarding van mensen met een andere etnische en culturele achtergrond dan wij meer dan ooit cruciaal voor een vreedzame samenleving. Maar dan presenteert Stendahl dus, zowel negatief als positief, een Paulus die aansluit op hedendaagse agenda's. Is het mogelijk dat zijn portret ons tegelijkertijd dichter bij de 1e-eeuwse Paulus brengt?

De last van Paulus' missie: Thessalonica en Korinthe

De twijfels beginnen zodra we verder graven dan de kwestie die Stendahl terecht benoemt als een kernzaak in Paulus' missie – hoe heidenen konden worden toegelaten tot het volk van God – en een nog fundamenteelere vraag stellen: wat bewoog heidenen eigenlijk om zich aan te sluiten bij een gemeenschap van gelovigen? We hebben Stendahl niet nodig om ons te vertellen dat Paulus de mediterrane wereld niet afreisde om gemoedsrust aan te bieden aan mensen die geplaagd werden door een schuldig geweten. Maar we moeten ook niet denken dat hij heidense bekeerlingen lokte door hun het lidmaatschap van het volk van (de Joodse) God aan te bieden, of dat hij te koop liep met eenvoudige voorwaarden van toelating tot het verbond met Abraham;⁴ met of zonder besnijdenis, kunnen maar weinig heidenen een grote drang hebben gevoeld om zich bij een Joodse gemeenschap aan te sluiten of om hun 'verbond' binnen te treden. De boodschap van Paulus kan alleen acceptatie hebben verworven onder niet-Joden doordat hij een nood benoemde die zichzelf als belangrijk

⁴ Paulus geloofde zeker wel dat dit lidmaatschap en de toegang tot dit verbond hoorden bij een positieve reactie op zijn 'Evangelie'. Maar ze zullen zeker niet de eerste of belangrijkste aspecten van het Evangelie zijn geweest waardoor niet-Joden zich voelden aangesproken.

beschouwden – zo niet voor- dan wel nadat ze hem hadden ontmoet. Over de aard van die nood zijn zijn brieven ondubbelzinnig.

De meeste theologen geloven dat 1 Thessalonicenzen de oudste bewaard gebleven brief van Paulus is. De brief, geschreven kort nadat Paulus een gemeenschap van gelovigen in Thessalonica had gesticht, weerspiegelt van begin tot eind de klem van Paulus' boodschap toen hij voor het eerst in de stad kwam. Paulus had zijn luisteraars gewaarschuwd dat Gods toorn spoedig zou worden uitgestort over een nietsvermoedende mensheid en tot hun plotselinge ondergang zou leiden (1:10; 5:3; vgl. 2 Thess. 1:5-10). De maat van de zonden van de mens was bijna vol. De heidenen hadden geen acht geslagen op de ware en levende God terwijl ze wel afgoden dienden; hun bandeloosheid was berucht en hun gedrag in het algemeen paste bij de duisternis, niet bij het licht (vgl. 1 Thess. 1:9; 4:4-5; 5:6-7). Wat betreft de Joden, hun vervreemding van God was zichtbaar in hun beruchte geschiedenis waarin ze Zijn boodschappers verwierpen: de profeten van vroeger, de Heere Jezus nog maar pasgeleden, en nu Zijn apostolische getuigen (2:14-16). De vergelding voor allen zou spoedig komen en onontkoombaar zijn (5:3).

Veel mensen van vandaag nemen – om redenen die we hier niet hoeven te onderzoeken – zo'n boodschap niet serieus. Echter, de 1e-eeuwse lezers van Paulus in Thessalonica hadden dat wel gedaan; de idee dat een godheid vertoornd kon zijn door hun daden was niets nieuws, en goddelijk ongehoogen was een gevaarlijk iets. Zowel Joden als niet-Joden hadden zich altijd ingespannen om op goede voet te blijven met de bovennatuurlijke krachten die toekomstige gebeurtenissen in hun leven beïnvloedden of zelfs stuurden.

Omdat dit hen bezighield, had Paulus' boodschap een natuurlijke weerklank gevonden. We kunnen eraan twijfelen of Stendahl gelijk heeft als hij suggereert dat de vraag 'Hoe kan ik een genadige God vinden?' mensen in het moderne Westen bezet, maar het is ondenkbaar dat hij gelijk heeft als hij zegt dat de mensen in de tijd van Paulus zich daar niet druk om maakten – vooral als we denken aan de mensen die reageerden op Paulus' boodschap van naderend onheil.

Of zijn boodschap nu wel of niet een aanzet was tot een voorloper van de introspectie van later dagen is, als het hierom gaat, niet van belang. Met of zonder introspectief geweten, iedereen die een waarschuwing over een naderend godsoordeel serieus neemt, zal het ongetwijfeld van groot belang achten om een genadige God te vinden.

Dit alles is helder. Er is echter niets in de brief wat erop wijst dat de relatie tussen heidenen en Joden in de geloofsgemeenschap problematisch was in Thessalonica. Als 'in Paulus' denken de overtuiging centraal stond dat Gods plan bestemd was voor zowel heiden als Jood, en niet de vraag hoe een schuldige mens een genadig God zal vinden',⁵ en als die vraag veeleer kenmerkend is voor datgene waar mensen later in het Westen mee zouden zitten, dan moeten we stellen dat Paulus' boodschap voor de Thessalonicenzen hen in het duister liet als het gaat om de kern van zijn denken, terwijl hij zonder reden een vraag beantwoordde waar ze zelfs niet van droomden om die ooit te stellen omdat ze daarvoor in de verkeerde tijd en op de verkeerde plaats waren geboren.

Het antwoord dat Paulus gaf op de vraag die hij van velen tegenwoordig niet had mogen opwerpen, was dat God, door Zijn Zoon Jezus, redding aanbood van de komende toorn (1:10; 5:9). Zijn boodschap van 'verlossing' – die terecht een 'Evangelie' (= *goed nieuws*) wordt genoemd – was aan Paulus toevertrouwd (2:4, 16). Om 'zalig' te worden, moesten mensen het Evangelie dat hij verkondigde 'aannemen', en het erkennen, niet als het Woord van mensen, maar van God (2:13). Een dergelijke reactie op het Woord van God betekende een 'beking' tot de ware en levende God (1:9) en geloof in Hem (1:8). De mensen op weg naar de zaligheid werden dus onderscheiden van degenen die onder Gods toorn lagen door hun reactie van geloof op het Evangelie. De eersten worden herhaaldelijk beschreven als de 'gelovigen' (1:7; 2:10, 13), en de laatsten als degenen die de waarheid van het Evangelie niet geloven (of gehoorzaam zijn) (vgl. 2 Thess. 1:8; 2:12; 3:2).

5 James D.G. Dunn, 'Works of the Law and the Curse of the Law (Gal. 3.1014)', in Dunn, *New Perspective on Paul*, 111-130, hier 130.